

Микола Легкий

УКРАЇНСЬКА ПРОЗА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША
В ТОГОЧАСНОМУ НАРАТИВНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті досліджується процес трансформації наративних моделей української прози, поступовий перехід від традиційної усноподібної наративності до новаторських наративних форм.

Як уже йшлося в одній із наших студій, у 20-50-ті роки в українському письменстві домінував усноподібний наративний тип. Та вже в середині XIX ст. з'являються твори, які репрезентують нову нараційну манеру - з тяжінням до об'єктивності, з тенденцією до зближення постатей автора та оповідача-наратора, який, у свою чергу, виконує інші завдання, творить інший викладовий тип. Чим були викликані такі зміни?

По-перше, потребую стильового оновлення - усноподібність перетворювалася на гальмівний штамп, шаблон. По-друге, новими потребами власне літературного процесу: інноваціями проблематики, тематики, власними творчими пошуками письменників. По-третє, жанровими змінами, адже з'являється великий жанр літератури - роман (після повістей Квітки-Основ'яненка мала проза перебрала на себе функції великої).

Але про все по порядку.

У 1857 році нарешті з'явився роман "Чорна рада" П.Куліша (над ним автор працював ще від 40-х років). Увести його у тогочасний наративний контекст допоможе епілог до російськомовного варіанта твору під назвою "Об отношении малороссийской словесности к общерусской". Тут Куліш насамперед пояснює читачам своє завдання: "Написать на родном языке исторический роман во всей строгости форм, свойственных этого рода произведениям" [1, 476].

Автор зазначає, що високо цінує творчість Гоголя, насамперед твори, базовані на фольклорному ґрунті. Тому він без особливого ентузіазму сприймає "Тараса Бульбу". Він пише: "Малороссийские повести Гоголя подходят ближе нашим народным песням, нежели самой натуре, которую отражают в себе эти песни"; "Тарас Бульба" мало заключає в себе етнографической и исторической правды" [1, 463]. Часи, коли перекази старовини під пером письменника набували "принадності і краси чарівної казки", на думку П.Куліша, давно минулися. Він, за його власним висловом, "цілком підпорядковує себе минулому". Не випадкова, отже, й модифікація роману - *хроніка* (літературний твір, в якому послідовно розкривається історія суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу). Замість твору, "потешающего воображение", письменник прагне дати роман трохи дидактичного

жанру [1, 476]. А тому його відзначає відповідальне і ретельне ставлення до історичних джерел. Куліш використовує всі доступні йому матеріали (передовсім літописи Самовидця та Г.Граб'янки) й точно відтворює історичні події та характер дійових осіб, що беруть у них участь, а саме: Чорну раду 1663 року. Має тут рацію дослідниця: "Куліш збагнув і застосував у "Чорній раді" Скоттову побудову історичного роману, яка включає серйозний підхід до історії та етнографії і використання вигаданого головного героя, щоб показати ставлення окремої людини до історії. Подібно до Скотта, Куліш виявляв захоплення чи смуток з приводу старих героїчних культур і, знов-таки, подібно до Скотта, він був невтомним антикваром, пристрасним збирачем усілякої інформації про минуле; і в той же час, однак, він ставився критично до тих минулих суспільств" [2, 185].

Слід сказати, що "Чорна рада" - не перша спроба Куліша у жанрі історичного роману. Дешо раніше з'явився друком роман "Михайло Чарнышенко, или Малороссия 80 лет назад". Попри запевнення наратора, що історію тут викладено правдиво, у творі переважають фантастичні та готичні елементи і немає жодної справді історичної події. "Чорна рада" у цьому сенсі - відчутний крок уперед. Тут виведено близько 20 історичних фігур [2, 172]. Не дивно, що коли в журналі "Современник" 1846 р. друкувався фрагмент російськомовного видання цього роману, редакція дала йому таку передмову: "Автор смотрит серьезно на дело романиста и для своих рассказов изучает исторические источники так прилежно, как бы и для самой истории Украины. Поэтому изображенная здесь картина хотя и представлена в драматической форме, но основана на строгом изучении старины украинской" [3, 62].

У "Чорній раді", отже, відтворюється картина цілої епохи. Поряд із історичними персонажами діють вигадані, але історично обґрунтовані: міські козаки, запорожці, селяни, городяни, знать тощо. Перед читачем постає картина українського суспільства 1663 р. - не якась ідеалізована репрезентація, а радше образ народу на всю широчінь його справдешнього життя. Із зауважень і спостережень окремих персонажів вибудовано цілісну картининого, як хвилюється натовп, як змінюється його настрої. "Художня сила цього рома-

ну полягає в тому, що Куліш змальовує, - *він не пояснює й не розтвочмачує*" [2,185] (курсив наш. - М.Л.).

З усього сказаного впливає природна потреба об'єктивізувати виклад. Широку панораму історії вже навряд чи можна охопити за допомогою старої наративної; вона не відповідала й завданням Куліша, його методичі. Одна справа - переказувати оповідь старої й бувалої людини, інша - базувати її на історичних документах. До того ж, письменник прагне не лише белетризувати історію, а й осмислити її. Кожен із головних персонажів виявляє своє ставлення до історичних подій, власну "філософію життя", втілює певну авторську ідею. Твір побудовано на протистоянні ідеологічних і моральних позицій, що загалом характерно для романного мислення Куліша. "Чорна рада" внутрішньо полемічна, і сам письменник це добре розумів: "Сочинение мое вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении" [1, 476]. Усі ці чинники сприяють об'єктивізації викладу.

Крім того, в епілозі до роману Куліш стверджує, що у правдивому історичному творі "повествователю надобно смотреть на вещи глазами тогдашнего общества" [1, 476]. Він об'єктивізує виклад ще й так, що співвідносить авторську позицію з позиціями Шрамів; читач сприймає події здебільшого очима цих персонажів. Авторська наративна стратегія передбачає тут засіб "часткового всезнання", який, на нашу думку, Куліш перебрав од Вальтера Скотта. У центрі роману - пересічний в соціальному сенсі персонаж, котрий potwierджує собою вплив історичних катаклізмів на долю звичайної людини. Старий Шрам і Петро, на думку Р.Багрій, репрезентують два альтернативні підходи до взаємин людини та суспільства. За допомогою побудови викладу читач розуміє, що рацію мав саме "прозаїчний" Петро. Він асоціюється з поняттям "хутір", що ним означається індивідуальне щастя як антитеза трагічного ходу історії [2, 179].

При всьому цьому не можна оминати увагою і роль діалогу у творі. Авторська наративна стратегія сприяє витворенню діалогічних і полілогічних сцен, в яких наратор обіймає позицію спостерігача, стенографіста, коментуючи діалог за допомогою різноманітних міметичних кліше. Що цікаво: навіть найбільш напружений, кульмінаційний момент (а це, можна сказати, батальна сцена) викладений у формі діалогу. Ось, наприклад:

"- Брюховецького!

-Сомка!

- Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

- Не діжде крамар козацтвом орудовати!

-Так от же тобі!

- Візьми ж і ти від мене!

І зчепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

- Сійте, сійте лавою! - крикне Сомка на своїх. - Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з маку, тиснеться назад, кричить:

- Не наша сила, не наша сила! До табору! Втійкаймо до табору! [1, 125] і т.д. Висока питома вага діалогу також свідчить про об'єктивізацію викладу.

Наратор набуває ознак усезнаючого, легко прочитує думки персонажів. Це навіть дало підстави С.Павличко, ведучи мову про прозу характерів, говорити про творчість письменників 70-80-х років (ЛНечуя-Левицького, Панаса Мирного) як крок назад порівняно з Кулішем - до опису зображення [4, 99]. Висновок спірний, але симптоматичний.

Роман П.Куліша диспонує новим типом наратора, максимально близьким до автора. Саме він одверто апелює до історичних джерел: "Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної (пишуть у літописах)" [1, 41]. Близькість обох смислових інстанцій виявляється й через звертання розповідача до творчості Галки (Костомарова): "У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: "Де кричать, а де співають; де кров їл ють, а де горілку п'ють" [1, 135]. Суб'єкт мовлення споріднений із автором психологічно: "Де пробував, де тинявсь попович паволоцький Шрам десять рік од Острияниці до Хмельницького? Про це багато треба б було *писати*" [1,10].

А тепер ще раз звернемося до епілогу "Чорної ради". Російський варіант Куліш називає вільним перекладом, зазначаючи, що перед нами два різні твори. "Сочиния подлинник, я стоял на иной точке зрения, а в переводе я смотрел на предмет как человек определенной литературной среды. Там я по возможности *подчинялся тону и вкусу наших рапсодов и рассказчиков*; здесь я оставался писателем установившегося литературного вкуса" [1,458] (курсив наш. - М.Л.).

М.Зеров відзначає "більшу розволоклість" російського тексту. Кожен його розділ починається епіграфом із народної думи або пісні. В українському виданні вони відсутні. Тут пропущений цілий ряд експлікативних фраз, подекуди навіть уступів. Російський текст позначений більшою старомодністю манери. Він більш лаконічний, лапідарний [5, 357].

В українському варіанті постать наратора, хоча й не виявлена граматично (виклад ведеться від 3-ї особи), все ж досить чітко індивідуалізована. Зокрема, в цій ось пейзажній замальовці: "Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і *любо було поглянути*, як воно розливалось по зелених вітах" [1, 6]. Для його викладу характерні все ж усномовні звороти, що ними відзначалася стара викладова манера: "Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?" [1, 8]. Такі звороти, у свою чергу, провокують його на розлогі ремінісценції історичного характеру, також близькі до усномовних конструкцій: "Як уже не перегороджували (поляки. - М.Л.) степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжя, так де ж?" [1, 10].

Розповідач спонтанно звертається до "Я": "*Не знаю* вже, яково-то йому після такого сватання спалося" [1, 24]; "Не раз доводилося *мені* самому слухати, як інший дід, споминаючи їх (запорожців. - М.Л.) пакості, зачне, було, їх коренити..." [1, 35]; а вислови "наші прочане", "Петро мій" свідчать про його заангажованість у дію. Водночас він нерідко вдається до ретроспективного огляду подій: "Тепер би отее нам їхати слідом за Шрамом і його сином і все, що з ними діялось, по ряду *оповідати*; тільки ж якби я почав вис-

тавляти в картинках да в річах, то не скоро ще б скінчив своє оповідання. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко" [1, 149]. Тому й розв'язка є цілком умотивованою: "Тут би мені скінчити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману, да хочеться ще озирнутися на тих, що після тії бди остались живі на світі" [1, 150].

Отже, роман "Чорна рада" визначається подвійним характером викладу: з одного боку, бачимо опертя на історичні джерела, тяжіння до діалогічної структури вислову, специфічні риси жанру історичного роману, об'єктивізацію, зумовлену панорамністю зображення; Куліш послуговується новим типом наратора, якого можна ототожнити з письменником-істориком. З другого боку, автор все ж перебуває у силовому полі традиційної усномовної наративності з притаманними їй апеляціями до адресата, розлогістю викладу, високою частотністю самоактуалізації суб'єкта мовлення.

У цьому сенсі роман П.Куліша був наче проміжною ланкою між наративністю традиційною і новаторською, що заявила про себе в українській прозі 70-х років разом із творчістю І.Нечужа-Левицького, О.Кониського, Панаса Мирного... Саме ці письменники по-своєму вирішували проблему, з якою вперше зіштовхнулися їх попередники, в тому числі й Куліш: пов'язати події, які траплялися з різними героями, єдиною логікою пізнання конкретної людської долі, долі серед тисяч, мільйонів подібних долі. Усвідомлення цієї проблеми поглибить процеси об'єктивізації викладу, що означатиме посилення авторської присутності в тексті.

Цікаво, що водночас із романом П.Куліш працював і над оповіданням-ідилією "Орися", яке своєю наративною структурою суттєво відрізняється від інших творів його малої прози. Попри жанрову відмінність ця ідилія за манерою викладу близька до "Чорної ради". Близька тією ж подвійністю наративного вмісту.

Розповідач тут кілька разів означається граматичною формою від першої особи: "Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, *того не знаю*, а знаю, що було вернеться інший крутиус із Війтовець, да й ходить, мов неприкаяний" [1, 159]; і наприкінці твору: "Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли - се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді - ще стала краща за мужем, і дитина в неї, як божа зірочка" [1, 166].

Оповіді наратора притаманні розлогість, розкованість та неквапливий хід. Цим особливо відзначається перший, експозиційний розділ ідилії. Ось хоч би: "Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясною зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в діброві, і мак у городі" [1, 159].

Однак нарація оповідача будується за принципом логічного, а не асоціативного зв'язку, тут відсутні розлогі дивергентні елементи. Стрункості викладові надає ускладнена система нараторів. Важливу роль у структурі оповідання відіграє мовна партія старого козака Гриви, який розповідає дівчатам легенду про князя та турів. Образ князя невдовзі трансформується в постать осауленка, а казкова дівчина - в саму Орисю. Розповідь Гриви при цьому сприймається як самодостатня, незалежна од викладу оповідача.

Твір відзначається й високою питомістю діалогу, що також об'єктивізує й "логізує" виклад. Крім того, матрицею сюжету "Ориси", як вказує і сам Куліш, став епізод із шостої пісні "Одіссеї", а саме: зустріч Улісса з царівною Навсікаєю. Чи ж не можна ствердити, що разом із сюжетом письменник перейняв й епічний дух античної поеми, втілений у високо організовану та яскраву фабулу ідилії? Про Кулішеву настанову на фабульність сюжету свідчить і той факт, що свій твір автор уперше опублікував у "Записках о Южной Руси" поміж фольклорними легендами та переказами. (Принадно нагадаємо, що класична усноповідність значною мірою знижує фабульну організацію твору). Тож "Орису" і "Чорну раду" з погляду наративності можна вважати однотипними творами.

Інші, пізніші оповідання П.Куліша - "Гордовита пара (Бабусине оповідання)", "Дівоче серце", "Січові гості (Споминки старого діда)", "Мартин Гак" - становлять собою взірці класичної усноповідності. Що зумовило такий поворот наративу письменника - може бути темою окремої розмови, якою ми і сподіваємося продовжити ці свої спостереження.

1. Куліш Я. Твори: У 2-х т. - К., 1989. - Т.2.

2. Багрії Р. Українсько-англійські літературні зв'язки: Пантелеймон Куліш і Вальтер Скотт // Українська література. Матеріали І конгресу МАУ. - К., 1995.

3. Современник. - 1846. - Т.XLI. - Кн. 1.

4. Павличко С. Український романтизм: тяглість напрямку як естетичний тупик // Українська література. М-ли І конгресу МАУ.-К., 1995.

5. Зеров М. Від Куліша до Винниченка // Твори: У 2-х т. - К.: Дніпро, 1990. - Т.2.

Mykola Lehký

UKRAINIAN PROSE OF PANTELEJMON KULISH IN THE CONTEMPORARY NARRATIVE CONTEXT

In the article the author researches the process of transformation of narrative models of Ukrainian prose, a gradual transition from the traditional oral narrativity to new narrative forms.